

Temat: Jak zdaje się egzamin z wolności? Poszukujemy odpowiedzi w różnych tekstach kultury

Autor: Renata Otolińska

Rodzaj materiału: scenariusz

Data publikacji: 2012-01-19

Przedstawiony scenariusz lekcji języka polskiego to propozycja zajęć będących formą połączenia najnowszej historii Polski, literatury, refleksji filozoficznej z dyskusją na temat znaczenia wolności w społeczeństwach demokratycznych.

Scenariusz lekcji można zrealizować w związku z rocznicą obrad Okrągłego Stołu i wyborów 4 czerwca 1989 roku. Zaproponowany materiał dydaktyczny jest dość obszerny, ale nie musi być wykorzystany w całości, można do jego realizacji wybrać mniejszą liczbę tekstów. Ich dobór nie jest przypadkowy, przypomina ważne postaci naszej kultury, w twórczości których, problem wolności był podejmowany wielokrotnie w różnych kontekstach.

Obszar nauczania: IV etap edukacyjny

Czas trwania zajęć: 90 minut (2 godziny lekcyjne)

Treści nauczania zgodne z podstawą programową:

- język polski – uczeń:

- wyróżnia argumenty, kluczowe pojęcia i twierdzenia w tekście argumentacyjnym, dokonuje jego logicznego streszczenia,
- analizuje i definiuje (w razie potrzeby z pomocą słowników) znaczenia słów,
- dostrzega związek języka z wartościami, rozumie, że język podlega wartościowaniu, (np. język jasny, prosty, zrozumiały, obrazowy, piękny), jest narzędziem wartościowania, a także źródłem poznania wartości (utrwalonych w znaczeniach nazw wartości, takich jak: dobro, prawda, piękno; wiara, nadzieja, miłość; wolność, równość, braterstwo; Bóg, honor, ojczyzna; solidarność, niepodległość, tolerancja).

Cele lekcji:

- uczeń rozumie i definiuje pojęcie wolności w różnych aspektach,
- uczeń wskazuje związki między historią a literaturą,
- uczeń przedstawia swoją opinię na temat „egzaminu z wolności” w czasach PRL-u i w Polsce po roku 1989,
- doskonalenie umiejętności analizy tekstu poetyckiego, orędzia, eseju filozoficznego,
- porównywanie różnych definicji wolności i formułowanie wniosków.

Metody i formy pracy:

- praca w grupach
- praca z tekstem poetyckim, orędziem, esejem filozoficznym, słownikiem
- dyskusja

Wykorzystane materiały dydaktyczne:

- Jan Paweł II, *Orędzie na XXI Światowy Dzień Pokoju* (fragmenty)
 - Józef Tischner, *Spór o istnienie człowieka* (fragmenty)
 - Leszek Kołakowski, *O wolności* (fragmenty)
 - Cyprian Kamil Norwid, *Królestwo*
 - Zbigniew Herbert, *Pan Cogito o postawie wyprostowanej*
 - Stanisław Barańczak, *II. N.N. zaczyna zadawać pytania*
- karty pracy dla poszczególnych grup

Uwagi: Scenariusz przeznaczony jest do realizacji na zajęciach z języka polskiego.

Przebieg lekcji:

1. Faza wstępna lekcji. Przeprowadź z uczniami rozmowę o tym, jak rozumieją zwrot „zdać egzamin z wolności”? Wyjaśnij temat lekcji oraz jej związek z obchodami dwudziestej rocznicy obrad Okrągłego Stołu i wolnych wyborów 4 czerwca 1989 roku. Formuła „zdawania egzaminu z wolności” pochodzi z jednej z homilii Jana Pawła II, który wielokrotnie podkreślał, że ten dar – wolność – to także zadanie dla człowieka.

2. Przedstaw definicję słowa *wolność* na podstawie *Słownika języka polskiego* i zapisz ją na tablicy. Będzie ona punktem odniesienia w pracy uczniów.

wolność

- 1) *niezależność, niezawisłość jednego państwa od innych państw w sprawach wewnętrznych i stosunkach zewnętrznych; niepodległość, suwerenność;*
- 2) *możliwość podejmowania decyzji zgodnie z własną wolą nieskrępowanego działania uwarunkowana ogółem czynników społeczno-moralnych; niezależność osobista, swoboda;*
- 3) *prawa obywateli wyznaczone przez dobro powszechne, interes narodowy i porządek prawny (wolności obywatelskie: osobista, słowa, sumienia, wyznania, zgromadzeń).*

3. Krótko omów wykorzystany na lekcji materiał dydaktyczny, wyjaśnij wybór tekstów, przedstaw ich autorów (Jan Paweł II, C. K. Norwid, Z. Herbert, J. Tischner, L. Kołakowski, S. Barańczak) jako ważne postaci naszej kultury, szczególnie wrażliwe na problem wartości i postawę człowieka wobec rzeczywistości. Wiersz Norwida znalazł się nieprzypadkowo wśród tekstów współczesnych, ponieważ romantyczny poeta był dla wszystkich wspomnianych autorów duchowym przewodnikiem, moralnym autorytetem, a wolność była jedną z najważniejszych kategorii w jego twórczości.

4. Podziel uczniów na 6 grup, rozdaj im materiały (teksty i karty pracy), omów zadania i

czas pracy (załączniki 1-6 /a-b/). Uczniowie pracują w grupach.

5. Poproś uczniów o głośne odczytanie tekstów oraz przedstawienie wyników pracy w grupach.

PRZYKŁADOWE ODPOWIEDZI UCZNIÓW NA PYTANIA POSTAWIONE W KARTACH PRACY

Grupa 1

Uczniowie analizujący wiersz C. K. Norwida powinni zwrócić uwagę na różne znaczenia pojęcia „wolność”. Jest ona określana jako nieograniczona swoboda i „panowanie nad wszystkim na świecie i nad sobą”. Poeta wskazuje też na konotację związku wolności z samowolą i działaniem destrukcyjnym (Neron), także dla osobowości jednostki. Według niego wolność to przede wszystkim możliwość wyboru i postawa dystansu wobec własnych pragnień, nieustanny „egzamin”. Nie jest ona wartością absolutną. Musi być precyzyjnie zdefiniowana i prawdziwa.

Grupa 2

Uczniowie, analizując wiersz S. Barańczaka, powinni odczytać tytułowego N.N. jako reprezentanta polskiego społeczeństwa epoki gierkowskiej, uwikłanego w rozliczne kompromisy, zastraszanego, konformistycznego, zakłamanego. Potrzebuje on „sztucznego oddychania”, bo żyje w „powietrzu, którym dusimy się wszyscy”, stąd tytuł tomu. Dylematy, pytania N. N. to jego g łoś w rzeczywistości PRL-u, niczego niezmiennający, prowadzący jedynie do gestu „zmęczonego machnięcia ręką”. Dlatego w wierszu S. Barańczaka wolność jest w istocie zniewoleniem i „podlega generałowi policji”.

Grupa 3

Odnosząc się do rzeczywistości PRL-u uczniowie, pracujący z tekstem Herberta, powinni rozróżniać dwie postawy wobec rzeczywistości: „wyprostowaną” oraz „na kolanach” i je zdefiniować. Powinni także zwrócić uwagę na postawę tytułowego Pana Cogito, który odmawia udziału w „padaniu na kolana” („jak Katon Młodszy”), pragnie wytrwać do końca w beznadziejnym oporze. Dwuznaczność zwrotu „stanać na wysokości sytuacji” oznacza w przypadku bohatera „stanać twarzą w twarz z losem”. Decydując się na „postawę wyprostowaną”, wybieramy wolność, nawet jeśli nie ma to wpływu na rzeczywistość.

Grupa 4

Omawiając orędzie Jana Pawła II, uczniowie powinni wskazać takie wartości jak: wolność, dobro, godność, prawda; zwrócić uwagę na zdanie papieża: „Tam, gdzie nie ma wolności, działania ludzkie są puste, pozbawione wartości”. Jan Paweł II odnosi wolność do społecznego, politycznego, religijnego wymiaru życia, definiując ją jako „prawo do wyrażania siebie w działaniu”. W społeczeństwie demokratycznym wolność musi być zagwarantowana przez prawo. Papież podkreślał także, że ten dar jest zadaniem, że wolność musi być właściwie wykorzystana.

Grupa 5

Analiza tekstu Leszka Kołakowskiego powinna zwrócić uwagę uczniów na związek wolności i odpowiedzialności, a tak że na to, że nawet fizyczne zniewolenie nie odbiera jednostce zdolności wybierania. Tak rozumiana wolność jest tożsama według filozofa z człowieczeństwem. Kołakowski zauważa też problem zakresu wolności i wynikających z niego wątpliwości.

Grupa 6

Według księdza Józefa Tischnera „wolność jest sposobem istnienia dobra”. Człowiek jest „osobą dramatyczną”, to znaczy żyjącą na świecie („scena dramatu”), otwartą na inne osoby, wolną, czyli zdolną tak do dobra, jak i do zł a. Dlatego w tekście Tischnera jest tak wiele antynomii (dobro – zło, rozpacz – łaska, wolność – przymus). Filozof kładzie nacisk na to, że człowiek żyje w świecie wartości, z których zdaje egzamin w relacjach z innymi.

6. Podsumuj pracę grup: poproś uczniów o porównanie różnych definicji wolności, wskazanie elementów wspólnych. Przeprowadź dyskusję na temat rzeczywistości PRL i praw obywatelskich, a także sposobów walki o nie (np. obrady Okrągłego Stołu).

7. Przekaż uczniom krótką informację o wyborach 4 czerwca 1989 roku (wykorzystanie materiałów ze strony www.razem89.pl) jako przełomowym wydarzeniu w historii Polski i urzeczywistnieniu idei wolności, o której pisali twórcy utworów omawianych na zajęciach.

Zadanie domowe

W kontekście omawianych tekstów, wiedzy historycznej, własnych przemyśleń, odpowiedz na pytanie: „Jak w roku 1989 polskie społeczeństwo zdało egzamin z wolności?”.

ZAŁĄCZNIK 1a

Cyprian Kamil Norwid Królestwo

1

Na probierczy kamień dość przeszłości;
Było jej dość, by sprawdzić co? boli –
Więc nie słuchaj, co dziś o wolności
Mówią - co dziś mówią o niewoli.

2

Kto czyniłby to przez całe życie,
Co sam tylko dla siebie uchwał,ł,
Nie dopiąłby on nic należycie,
Lecz gryzłby się jak Neron, i szalał.

3

Kto zaś nigdy nic po woli własnej
Nie spełniłby – nic o własnym skrzydle:
W widnokrażek coraz więcej ciasny
Zakląłby się i spętał, jak bydlę!

4

Lecz ten z wszystkich nieudolny lekarz,
Kto, nie wiedząc, z chorób leczyć którą?
Pomięsza dwie - nie mędrzec! – aptekarz!
– Prawda? – nie jest przeciwieństw miksturą...

5

Orzeł? – nie jest pół-żółciem, pół-gromem.
Słońce? – nie jest pół-dniem a pół-nocą.
Spokój? – nie jest pół -trumną, pół-domem.
Łzy? – nie deszcz są, choć jak deszcz wilgoć.

6

Nie niewola ni wolność są w stanie
Uszczęśliwić cię... nie! – tyś osobą:
Udziałem twym - więcej!... – panowanie
Nad wszystkim na świecie, i nad sobą.

Cyprian Kamil Norwid, *Poezja i dobroć*, PIW, Warszawa 1977, s. 119-120.

ZAŁĄCZNIK 2a

Stanisław Barańczak

11. N.N. zaczyna zadawać sobie pytania

Mówić językiem, w którym słowo „bezpieczeństwo”
budzi dreszcz grozy, słowo „prawda” jest
tytułem gazety, słowa „wolność” i
„demokracja” podlegają służbowo
generałowi policji;
jak to się stało, żeśmy się zaczęli
w to bawić? W te igraszki słów? W te kalambury,
przejęzyczenia, odwrócenia sensu,
w tę lingwistyczną poezję?

Żyć w czasach wypełnionych nieustannym mruganiem,
puszczaniem perskiego oka, wskazywaniem palcem
w górę (cóż ja mogę poradzić,
sam pan rozumie), poklepywaniem po kolanie
pod stołem prezydiąlnym (prywatnie wam współczuję,
towarzyszu), kordialnymi uściskami
wczorajszych donosicieli
cóż się właściwie dzieje z nami, że się w to
wciąż bawimy? W te rytualne gesty, porozumiewawcze
miny? W te zabawy ruchowe na nieświeżym powietrzu,
w tę gimnastykę artystyczną?

Żyć na obszarze (słusznie nazywanym „naszym
obozem”), gdzie jedzenie mięsa
w świetle najnowszych badań okazuje się
niezdrowe, gdzie każdy wzrost cen oznacza
wzrastający dobrobyt, gdzie wszystkiemu winni są Żydzi,
których nie ma (większość załatwił gaz, resztę w ćwierć wieku później
gazety), gdzie jak w Atenach kwitną akademie
policyjne i gdzie kartkę do urny wrzuca,
nawet na nią nie patrząc, prawie 100% narodu,
łącznie z chorymi w szpitalach, więźniami
i niektórymi zmarłymi
co nas właściwie zmusza, abyśmy się w to
ciągle bawili? W te zagadki logiczne? W te wszystkie
błyskotliwe paradoksy? W te rozrywki
umysłowe? Co?

Stanisław Barańczak, *Wiersze zebrane*, a5, Kraków 2006, s. 133-134.

ZAŁĄCZNIK 3a

Zbigniew Herbert Pan Cogito o postawie wyprostowanej

1

W Utyce
obywatele
nie chcą się bronić

w mieście wybuchła epidemia
instynktu samozachowawczego

świątynię wolności
zamieniono na pchli targ

senat obraduje nad tym
jak nie być senatem

obywatele
nie chcą się bronić
uczęszczają na przyspieszone kursy
padania na kolana

biernie czekają na wroga
piszą wiernopoddańcze mowy
zakopują złoto

szyją nowe sztandary
niewinnie białe
uczą dzieci kłamać

otworzyli bramy
przez które wchodzi teraz
kolumna piasku

poza tym jak zwykle
handel i kopulacja

2

Pan Cogito
chciałby stanąć
na wysokości sytuacji

to znaczy

spojrzeć losowi
prosto w oczy

jak Katon Młodszy
patrz *Żywoty*

nie ma jednak
miecza
ani okazji
żeby wysłać rodzinę za morze

czeka zatem jak inni
chodzi po bezsennym pokoju

wbrew radom stoików chciałby
mieć ciało z diamentu
i skrzydła

patrzy przez okno jak
słońce Republiki ma się
ku zachodowi

pozostało mu niewiele
właściwie tylko
wybór pozycji
w której chce umrzeć
wybór gestu
wybór ostatniego słowa

dlatego nie kładzie się
do łóżka
aby uniknąć
uduszenia we śnie

chciałby do końca
stać na wysokości sytuacji

los patrzy mu w oczy
w miejsce gdzie była
jego głowa

Zbigniew Herbert, *Pan Cogito*, Wyd. Dolnośląskie, Wrocław 1993, s. 85-87.

ZAŁĄCZNIK 4a

Jan Paweł II Orędzie na XXI Światowy Dzień Pokoju – fragment

Z pierwszej i podstawowej zasady porządku społecznego, która głosi, że celem społeczeństwa jest człowiek, wynika, iż każde społeczeństwo powinno być tak zorganizowane, aby umożliwiło, co więcej, pomagało człowiekowi w pełni wolności realizować swoje powołanie.

Wolność jest najszlachetniejszym przywilejem człowieka. Począwszy od wyborów najbardziej wewnętrznych, każdy ma prawo do wyrażania siebie w działaniu, o którym sam świadomie decyduje kierując się własnym sumieniem. Tam, gdzie nie ma wolności, działania ludzkie są puste, pozbawione wartości.

Wolność, którą człowiek został obdarzony przez Stwórcę, polega na stałej zdolności do rozumnego poszukiwania prawdy oraz do przyłgnięcia sercem do dobra, do którego człowiek tęskni w sposób naturalny, nie podlegając przy tym żadnym formom nacisku, przymusu lub przemocy. W zakres godności osoby wchodzi możliwość odpowiedzenia na imperatyw moralny własnego sumienia w poszukiwaniu prawdy. Prawda zaś, której, jak podkreślił Sobór Watykański II, "trzeba szukać w sposób zgodny z godnością osoby ludzkiej i z jej naturą społeczną" (*Dignitatis humanae* 3), "nie inaczej się narzuca, jak tylko siłą samej prawdy".

Ażeby wolność człowieka w poszukiwaniu prawdy i związana z tym wolność wyznawania własnych przekonań religijnych był a chroniona przed wszelkiego rodzaju przymusem ze strony jednostek, grup społecznych i jakiegokolwiek ludzkiej władzy, musi być wyraźnie zagwarantowana przez prawodawstwo danego społeczeństwa, to znaczy uznana i legalnie zatwierdzona jako podmiotowe i niezbywalne prawo.

Wolność sumienia i wyznania nie oznacza, rzecz jasna, relatywizacji prawdy obiektywnej, której poszukiwanie jest moralnym obowiązkiem każdej istoty ludzkiej.

ZAŁĄCZNIK 5a

Leszek Kołakowski O wolności - fragment

[...] Wolność jest naszym doświadczeniem elementarnym, doświadczeniem każdego; jest ono tak elementarne, że nierozkładalne na części, które dałyby się z osobna analizować, dlatego wolność może się wydawać rzeczywistością niedowodliwą. Nie ma jednakowoż żadnego powodu, by temu doświadczeniu nie dowierzać, choć właśnie jest elementarne. Jesteś my naprawdę sprawcami czynów, które spełniamy, nie zaś tylko narzędziami różnych sił, jakie się w świecie ścierają, choć, oczywiście, poddani jesteśmy prawom natury. Naprawdę też stawiamy sobie cele, dobre czy złe, ku którym zmierzać chcemy. Warunki zewnętrzne czy inni ludzie mogą udaremnić nasze życzenia, możemy być, na przykład, na tyle skrepowani fizycznie, że żadnych wyborów efektywnie czynić nie jesteśmy w stanie, a jednak nadal zdolność do wybierania nie jest nam odjęta, chociaż odjęta jest możliwość korzystania z tej wolności.

Ta wolność jest zatem dana ludziom razem z ich człowieczeństwem, jest tego człowieczeństwa fundamentem, tworzy człowieka jako coś w bycie samym wyróżnionego. [...]

Czasem zasadnie uważamy, że wolności może być za dużo, nie tylko za mało i że wolność poza pewnym zakresem szkody wyrządza. Zapewne jest bezpieczniej, gdy prawo grzeszy raczej nadmiarem, niż niedostatkami wolności, pozostawionej do uznania obywateli, ale i ta reguła nie może być uznana bez ograniczeń.

Leszek Kołakowski, *Mini-wykłady o maxi-sprawach*, Znak, Kraków 2004, s. 81-82, 87.

ZAŁĄCZNIK 6a

Ks. Józef Tischner

Spór o istnienie człowieka - fragmenty

Będąc w pośrodku świata wartości, wolność jest przede wszystkim afirmacją wartości pozytywnych.

Wolność jest sposobem istnienia Dobra. Dobro musi być przyjęte przez człowieka w sposób wolny, bowiem tylko zło posługuje się przemocą. Istotne jest, że dramaturgia wyzwań i odpowiedzi na wyzwania nie jest dramaturgią przymusu, lecz wolności. Wolność jest osadzona na możliwości odmowy. Kto wybiera rozpacz, wybiera logikę fatum. Kto wybiera wyzwania, ten wybiera łaskę – łaskę nadziei.

Wolność jest najpierw i przede wszystkim kategorią dramatyczną – pojawia się między ludźmi (ściślej: między osobami). Pierwotnie nie jest ona ani we mnie, ani w tobie, lecz „między nami”. Jesteśmy wolni w stosunku do siebie: ty wolny wobec mnie, ja wolny wobec ciebie.

Dobro, które jest wolne, nie chce odbierać wolności innej dobroci, ono nie może chcieć nie uznać dobroci innego. Wolność jest tak samo sposobem istnienia mojej, jak i twojej dobroci.

To właśnie osoba, konkretny człowiek, aby być dobrym, nie może chcieć być dobrym. Chcenie dobra musi być wolne. Wolność wyraża i przyswaja dobro.

Jestem wolny, przyznając wolność innemu. Właściwe posiadanie siebie jest możliwe dopiero wtedy, gdy się rezygnuje z dążenia do posiadania innego. Posiadanie siebie pozwala innemu być. Pozwalając być innemu, doświadczamy dobra własnej wolności i w tym przeżyciu głębiej *mamy siebie*.

KARTY PRACY DLA UCZNIÓW

Załącznik 1b

ZADANIA DLA GRUPY 1

Przeczytajcie uważnie podany tekst i odpowiedzcie na poniższe pytania.

1. O jakich dwóch postawach wobec życia jest mowa w drugiej i trzeciej. strofie wiersza Norwida *Królestwo*? Scharakteryzujcie je krótko.
2. Kiedy wolność ma negatywne znaczenie? Odpowiedzcie w świetle wiersza.
3. Do czego prowadzi mieszanie pojęć i ich nieprecyzyjne definiowanie? Wykorzystajcie piątą strofę utworu.
4. Jak Norwid definiuje wolność? Wskażcie związek między tezą przedstawioną w ostatniej strofie i tytułem utworu.

Załącznik 2b

ZADANIA DLA GRUPY 2

Przeczytajcie uważnie podany tekst i odpowiedzcie na poniższe pytania.

1. Jakich obszarów życia dotyczą pytania, które stawia N.N. w wierszu S. Barańczaka?
2. Scharakteryzujcie rzeczywistość PRL-u przedstawioną w utworze (pochodzi on z tomu *Sztuczne oddychanie*, z roku 1974)
3. Jaka postawę wobec świata przyjmuje „my” liryczne? Dlaczego? Odwołajcie się do tekstu.
4. W jakim stopniu społeczeństwo przedstawione w wierszu „zdało egzamin z wolności”? Wykorzystajcie także cytaty.

Załącznik 3b

ZADANIA DLA GRUPY 3

Przeczytajcie uważnie podany tekst i odpowiedzcie na poniższe pytania.

1. Jaka postawę reprezentują obywatele w Utyce? (Utyka – w roku 46 p.n.e. miasto to stanowiło jeden z ostatnich bastionów oporu zwolenników Pompejusza, przeciwstawiających się wojskom Cezara.) Przedstawcie na podstawie pierwszej części wiersza Zbigniewa Herberta z tomu *Pan Cogito* (1973).
2. Analizując część drugą utworu, scharakteryzujcie postawę, którą wybiera Pan Cogito. Oceńcie ją, uwzględniając jej konsekwencje.
3. Zbigniew Herbert, mówiąc o Polsce lat 70., użył kostiumu historycznego – dlaczego?
4. Odszukajcie w wierszu przykłady znanych związków frazeologicznych i ich przekształcenia. Wyjaśnijcie ich znaczenie i funkcję w utworze.

Załącznik 4b

ZADANIA DLA GRUPY 4

Przeczytajcie uważnie podany tekst i odpowiedzcie na poniższe pytania.

1. Wskażcie w *Oroędziu* Jana Pawła II wartości, które określają miejsce człowieka współczesnego w świecie.
2. Na podstawie tekstu zdefiniujcie wolność. Na jakie jej aspekty wskazuje mówca?
3. Jak powinno w świetle tekstu funkcjonować społeczeństwo demokratyczne. Wykorzystajcie cytaty.
4. Wyjaśnijcie sens ostatniego zdania *Oroędzia*. Z czego wynikają sformułowane tam zastrzeżenia?

Załącznik 5b

ZADANIA DLA GRUPY 5

Przeczytajcie uważnie podany tekst i odpowiedzcie na poniższe pytania.

1. Jak rozumiecie stwierdzenie Leszka Kołakowskiego, że „wolność jest doświadczeniem elementarnym”?
2. W świetle tekstu przedstawcie definicję wolności. Odnieście się również do tej ze „Słownika języka polskiego” i porównajcie.
3. Dlaczego według filozofa „wolność jest wartością”? Sformułujcie argumenty.
4. Skomentujcie ostatni fragment eseju, mówiący o tym, że „wolności może być za dużo, nie tylko za mało”.

Załącznik 6b

ZADANIA DLA GRUPY 6

Przeczytajcie uważnie podany tekst i odpowiedzcie na poniższe pytania.

1. Wyjaśnijcie, na czym polega, według ks. Józefa Tischnera, związek wolności i dobra.
2. Na jaki aspekt wolności zwraca uwagę filozof, pisząc o niej jako „kategorii dramatycznej”?
3. Wskażcie w tekście przykłady antynomii i wyjaśnijcie ich funkcję.
4. Zinterpretujcie ostatni fragment tekstu: „Pozwalając być innemu, doświadczamy dobra własnej wolności i w tym przeżyciu głębiej *mamy siebie*.” Czy zgadzacie się z filozofem?

